

Inhoud

Wees dus waakzaam (Matteüs 25:1-13)	2
<i>Exegetische notities bij de lezing van de Nationale Bijbelzondag</i> Stefan van Dijk	
Dank God altijd, wat er ook gebeurt. Want dat wil God van jullie.	12
<i>Streven naar begrijpelijke taal: Gevolgen voor causaliteit in bijbelvertalingen</i> Gerdineke van Silfhout, Jacqueline Evers-Vermeul en José Sanders	
‘Zie de mens’ - ‘Hier is hij, de mens’ (Johannes 19:5)	21
<i>Enkele opmerkingen bij de vertaling van ide, idou en kai idou in De Nieuwe Bijbelvertaling</i> Tjitze Baarda	
De ethische dimensie van bijbelvertalen	27
Krijn van der Jagt	

Wees dus waakzaam (Matteüs 25:1-13)

Exegetische notities bij de lezing van de Nationale Bijbelzondag

Stefan van Dijk

Het verhaal dat dit jaar centraal staat op de Nationale Bijbelzondag is de gelijkenis over vijf wijze en vijf dwaze meisjes (Matteüs 25:1-13). Deze bijdrage betreft een bespreking van dit gedeelte uit de eschatologische rede van Jezus. Hoewel de gelijkenis tot de bekendere bijbelgedeelten behoort, is ze nogal eens verkeerd begrepen. Door de gelijkenis te lezen vanuit de historische en literaire context van het evangelie wordt duidelijk waarom de evangelist de gelijkenis vertelt.

DE GELIJKENIS UITGELEGD

Het koninkrijk vergeleken (vers 1-2)

Gelijkenissen willen met behulp van een gebeurtenis uit het dagelijks leven iets duidelijk maken over een buitengewoon voorval. Jezus gebruikt het verhaal over een bruiloft om zijn toehoorders iets duidelijk te maken over het koninkrijk van de hemel. We weten niet hoe stereotypisch de voorstelling van de bruiloft in de gelijkenis is. Maar de mensen hebben zich er ongetwijfeld iets bij kunnen voorstellen, anders zou dit verhaal niet te begrijpen zijn geweest. De bruiloft is immers het ‘gewone’ waarmee het buitengewone duidelijk gemaakt wordt.

Naast de aankondiging van het thema worden ook de hoofdpersonen geïntroduceerd in dit begin van de gelijkenis. Vijf van de meisjes zijn dwaas en vijf meisjes zijn wijs. De wijze (*fronimoi*) en de dwaze meisjes (*môrai*) doen denken aan de wijze man (*andri fronimôi*) en de dwaze man (*andri môrôi*) die hun huizen bouwden op respectievelijk een rots en het zand (Matteüs 7:24-27). In die gelijkenis heeft het onderscheid tussen beide mannen te maken met horen en doen. Beide mannen horen de woorden van Jezus, maar slechts één van hen ‘doet’ de woorden van Jezus ook.

Het verhaal verteld (vers 3-10)

Over de bruiloftsgewoontes in het Palestina van de eerste eeuw is het volgende te zeggen. Het feest van de bruiloft vond gebruikelijk plaats in het huis van de

bruidegom. Zoals tegenwoordig ook nog vaak gebeurt, begon het feest met een optocht met de bruid. Hoewel maar weinig bronnen uit de Tweede Tempelperiode deze processie benoemen, is het wel waarschijnlijk dat het ook in Joodse kringen een traditie was.¹ Het was in de Oudheid een wijdverspreide gewoonte in de landen rond de Middellandse zee en is ook nog steeds de traditionele gewoonte in het Midden-Oosten.² De huwelijksprocessies hadden in de oudheid drie functies. Ten eerste was het een bevestiging van de scheiding van de bruid en haar ouderlijk huis. Ten tweede was het een bewijs dat het huwelijk een legitiem huwelijk was. Ten derde werd de maatschappelijke waarde van het huwelijk door een publieke optocht onderschreven.

In de gelijkenis is de bruidegom onderweg. In veel landen was het mogelijk dat de bruidegom de bruid begeleidde bij deze optocht. Of dat ook de gewoonte was in de Joodse gebieden, wordt niet duidelijk uit de bronnen.³ Ook in de rabbinse literatuur is het niet duidelijk of de bruidegom bij de processie aanwezig was. De informatie die daar wel gegeven wordt, over kleding en gezang, is niet relevant voor het begrip van de gelijkenis. De gelijkenis zelf draagt ook weinig bij aan het begrip van de gewoontes. De afwezigheid van de bruid maakt het niet eenvoudiger.⁴

Ergens langs de route wachten de tien meisjes op de bruidegom om vanaf een bepaald moment met de stoet mee te lopen naar het huis van de bruidegom. Dankzij de lampen kunnen de omstanders zien wie ze zijn. Als vrouwen in het donker buiten waren, hadden ze altijd een lamp bij zich (ook al schenen de maan en de sterren helder).⁵ Het licht diende om hun eer te beschermen: iedereen mocht zien wie ze waren en waar ze naartoe gingen. Hun rol krijgt nog een bijzondere tint wanneer we beseffen dat het Griekse woord *parthenos* dat in *De Nieuwe Bijbelvertaling* vertaald is met ‘meisje’, wordt gebruikt voor meisjes van ongeveer twaalf jaar oud. Meisjes van twaalf waren in die tijd klaar om te trouwen (iets wat wellicht beter te begrijpen is wanneer we beseffen dat mensen vaak niet oud werden). De meisjes van ons verhaal waren dus zelf ook klaar om te trouwen. En hun eretaak, het begeleiden van het bruidspaar, hielp daarbij. Iedereen kon ze immers zien staan met hun lampen.

De meisjes wachten op de bruidegom, maar die komt later dan verwacht het verhaal vertelt niet waarom. Wanneer hij eraan komt, blijkt waarom in de inleiding vijf van de tien meisjes dwaas genoemd zijn. Vijf meisjes hebben zich goed voorbereid, maar de andere vijf niet, zij hebben te weinig olie.⁶ Op het moment dat deze dwaze meisjes weggaan om olie te kopen, arriveert de bruidegom (*aperchomenôn de autôn ... elthen ho numfios*). Het gaan van de dwaze meisjes en het komen van de bruidegom, vindt gelijktijdig plaats. Ze treffen elkaar niet. Deze scheiding wijst vooruit naar de scheiding die tussen beide zal blijven.

Moderne lezers vragen zich snel af waarom de vijf wijze meisjes hun olie niet delen met de vijf dwaze meisjes. Dat is ook niet zo gek wanneer we aan andere passages in de evangeliën denken, waarin delen centraal staat. Toch moeten we niet te lang bij deze vraag stilstaan: gelijkenissen hebben vaak één thema en dit verhaal gaat niet over de waarde van delen.

De deur gesloten (vers 11-12)

Hoe loopt het af met de domme meisjes? De ontknoping van de gelijkenis is verrassend. Bruiloften waren in de tijd van Jezus minstens zo feestelijk als vandaag de dag, een dag om een nieuwe fase in je leven te delen met de mensen die je lief en dierbaar zijn. De tien meisjes zullen tot de nabije kring van familie en vrienden gehoord hebben. Het tekort aan olie van de vijf meisjes lijkt dan ook geen onoverkomelijke ramp. De meisjes zijn de bruiloft niet vergeten dat zou toch veel erger zijn. De meisjes zijn hun lampen niet vergeten. Het enige probleem is dat ze niet genoeg olie hebben. Maar was de bruidegom ook niet (te) laat? De vijf meisjes gaan op zoek naar olie, maar in de tussentijd komt de bruidegom en hij wacht niet tot de vijf meisjes teruggekomen zijn. De vijf dwaze meisjes gaan later achter de bruidegom aan en met hen verwacht de lezer dat de bruidegom de verlate gasten hartverwarmend onthaalt. Maar niets van dat alles. De bruidegom zegt: 'Ik ken jullie werkelijk niet.' De deur zit op slot en zal tijdens het feest niet weer open gaan. Dit had niemand gedacht. Deze reactie van de bruidegom is de onverwachte wending van deze gelijkenis.⁷

De hoorder aangespoord (vers 13)

In de reactie van de bruidegom moet de verbinding tussen het gewone en het buitengewone van de gelijkenis gezocht worden. Net als bij veel andere gelijkenissen stapt Jezus aan het eind van het verhaal uit de gelijkenis en doet rechtstreeks een oproep aan zijn leerlingen. De leerlingen (en de gemeente van Matteüs) moeten uit de gelijkenis leren dat de Mensenzoon op een onverwacht moment komen zal, net als een bruidegom die heel laat arriveert op zijn eigen bruiloft. En als het bruiloftsfeest begint, moet je er zijn. Je kunt later niet alsnog aanschuiven, omdat je even iets anders moest doen, ook al was dat geheel verklaarbaar. De hemelse bruidegom, de Mensenzoon, zou wel eens een hard oordeel kunnen vellen over de mensen die niet voldoende voorbereid zijn. Op dat moment is er geen tweede kans meer. Wie niet voorbereid is, zal het *kairos*, dit unieke moment, missen.

De bruidegom in de gelijkenis is een beeld van de komende Mensenzoon en daarmee een beeld van Jezus. De andere personen in de gelijkenis, de vijf wijze meisjes en de vijf dwaze meisjes laten zich niet zo gemakkelijk identificeren. Ook staan lampen en de olie van de meisjes niet voor andere zaken. De domme

M A T T H. XXV. 1-13. 75

Wyze en dwaze maagden.

Zoekt den Heer, terwyl hy te vinden is. Jcf. LV. 6.

Pas op, ô Christen, waak, en volg de wyze maagden:

Bezorg uw ziel by tyts met oli van gena.

Hoe varende, die traag den bruijom nooit behaagden?

Hy sluit zyn heildeer toe: dan klopt men veel te spa.

Kk 2

▲ 'Wyze en dwaze maagden',

uit: *Afbeeldingen van de Heilige Historien des Ouden en Nieuwen Testaments [...]*, Rotterdam 1734.

Foto: NBG/Sandra Haverman

meisjes staan bijvoorbeeld niet voor joden (zoals de tekst vroeger wel eens werd uitgelegd), en de olie is niet één op één te vertalen met de juiste leer of de motivatie waarmee iemand iets voor zijn of haar naaste doet. De slaap van de meisjes verwijst niet naar een specifieke levenshouding, dat is enkel narratieve opsmuk. Bij gelijkenissen gaat het om één vergelijkingspunt, om één onderwerp. En dat zie je als je het verhaal als geheel leest.

- 1 Inleiding van het onderwerp.** Het koninkrijk van de hemel is te vergelijken met de tien meisjes (vers 1).
- 2 Introductie personages.** Informatie over de personages: vijf van de meisjes zijn dwaas en vijf van de meisjes zijn wijs (vers 2).
- 3 Plot.** Het eigenlijke verhaal, dat naar de climax toewerkt. De dwaze meisjes hebben zich niet goed voorbereid. Alleen de wijze meisjes kunnen met de bruidegom mee (verzen 3-10).
- 4 Conflict.** Er ontstaat een kwestie die om een oplossing vraagt: wat zal er gebeuren met de dwaze meisjes (vers 11)?
- 5 Oplossing.** In de climax wordt de kwestie afgehandeld: de dwaze meisjes mogen niet naar binnen (vers 12).
- 6 Oproep.** Terugkoppeling naar het thema dat aan het begin is ingeleid: wees altijd waakzaam, want 'dag en tijdstip' zijn niet bekend (vers 13).

DE GELIJKENIS IN HET PERSPECTIEF VAN MATTEÛS

Met behulp van de gelijkenis van de tien meisjes vertelt Jezus dat je waakzaam moet zijn (*grêgoreite*), want het moment van de komst van de Heer is ons niet bekend. Een belangrijke vraag die de gelijkenis oproept, is wat het betekent om waakzaam te zijn. Deze vraag wordt niet beantwoord door de gelijkenis zelf, maar kan wel beantwoord worden door te kijken naar de bredere context van het Matteüsevangelie. Door de context erbij te betrekken proberen we deze twee vragen te beantwoorden: wie moet waakzaam zijn? En: hoe ben je waakzaam?

Gelovigen tegenover ongelovigen?

De gelijkenis van de dwaze en de wijze meisjes staat midden in een lange toespraak over het eind van de tijd en de komst van de Mensenzoon (24:3-25:46). Jezus vertelt over de rampen die nog gebeuren moeten voordat de Mensenzoon zal komen (24:4-35). Ook roept Jezus de leerlingen op rekening te houden met een einde van dit bestaan waarbij de rechter streng zal oordelen (24:36-25:30). Bij dit deel hoort de gelijkenis over de tien meisjes. Het laatste deel verbeeldt het eindoordeel: de Mensenzoon zal het vonnis uitspreken over goede en slechte mensen (25:31-46).

In Matteüs 24 en 25 wordt er steeds gesproken over twee groepen. Een man die zal worden achtergelaten en een man die zal worden meegenomen (24:40). Voor twee vrouwen die aan de molen draaien geldt hetzelfde (24:41). Er is een verschil tussen een betrouwbare en verstandige dienaar (25:45) en een slechte dienaar (24:48). Er zijn vijf dwaze en vijf wijze meisjes (25:2). Er zijn nog twee goede en betrouwbare dienaren (25:21 en 25:23), maar ook weer een slechte en een laffe dienaar (25:26). Er is het onderscheid tussen de schapen en de bokken (25:32-33), dat weer samenhangt met het onderscheid tussen rechtvaardige en onrechtvaardige mensen (25:34-46). Maar valt dit onderscheid ook samen met het verschil tussen gelovigen en ongelovigen? Hoort de voltallige christelijke gemeente bij die groep aan de rechterkant?

Wat onderscheidt de schapen, de wijze meisjes en de goede dienaren van de rest? Het is niet het gebruik van de aansprektitel 'Heer'. Want het zijn in onze gelijkenis juist de dwaze meisje die 'Heer, Heer' roepen terwijl ze op de deur bonzen. Vervolgens zijn het de goede én de slechte dienaren die *kurie* (Heer) in de mond nemen (25:14-30). En tot slot zijn het niet alleen de rechtvaardige maar ook de onrechtvaardige mensen die de Heer aanspreken met *kurie* (25:31-46). Het is duidelijk: van alle mensen die Jezus *kurie* noemen, zal maar een gedeelte het eeuwige leven ontvangen. De toehoorders van Matteüs herinnerden zich natuurlijk de woorden uit de Bergrede (7:21): 'Niet iedereen die "Heer, Heer" tegen mij zegt, zal het koninkrijk van de hemel binnengaan.'

Naast het gebruik van de titel 'Heer' zijn er nog andere aanwijzingen dat de tekortschietende groep niet onbekend was met Gods gemeente. Zo zijn de goede en de slechte dienaren samen in dienst van hun heer. Dit wordt bevestigd door de gelijkenis over de tien meisjes. Ook de dwaze meisjes kennen de bruidegom goed. Ze gaan eropuit, hem tegemoet. Ze willen graag met hem mee. Ze willen naar de bruiloft. Maar hun verbondenheid met deze heer en bruidegom is niet voldoende. Het gaat dus niet om gelovigen tegenover ongelovigen. Het gaat om iets anders.

Een onderscheid tussen gelovigen

Bij de bestudering van het evangelie volgens Matteüs moeten we onderscheid maken tussen de compositie van het evangelie en de tradities met behulp waarvan de compositie gecreëerd is. De gelijkenissen zijn (bewerkte) tradities, die voor het merendeel ook buiten het evangelie van Matteüs gecirculeerd hebben. Ze hebben op die manier een zelfstandige betekenis (gehad). Maar opgenomen en ingebed in de compositie van Matteüs hebben ze in veel gevallen een nieuwe inkleuring en net iets andere betekenis gekregen. Soms heel expliciet, omdat Matteüs er een nieuwe draai aan heeft gegeven. En soms meer impliciet, door de omringende context waarbinnen Matteüs zijn stof heeft geplaatst. Het is van

belang om in te zien dat de evangelist Matteüs niet zozeer tradities overleverde, maar met gebruikmaking van tradities een eigen verhaal vertelt, bedoeld voor zijn gemeente. De gelijkenissen die hij heeft opgenomen in zijn verhaal, gaan daarom ook vaak over zijn gemeente.

Een voorbeeld: De gelijkenis van het verloren schaap betekende van oorsprong waarschijnlijk dat God mensen wil opzoeken die hem niet zoeken (zoals de betekenis ongeveer bewaard gebleven is in Lucas 15). Maar bij Matteüs krijgt de gelijkenis een nieuwe toepassing: de leiders van een gemeente moeten gemeenteleden die zondigen niet aan hun lot over laten. De evangelist heeft de gelijkenis gebruikt om zijn eigen verhaal te vertellen. Hij vertelt de overgeleverde tradities zo dat ze direct relevant zijn voor de gemeente. Dat Matteüs in zijn evangelie ook zijn reflectie op het gemeentelven verwerkt, blijkt duidelijk in Matteüs 18. Daar spreekt Jezus tegen zijn leerlingen over de regels in de gemeente (*ekklèsia* in 18:17). Er wordt aangegeven hoe de gemeente moet omgaan met een broeder of zuster die een overtreding begaat. Dit thema is het perspectief waarmee Matteüs oudere tradities verwerkt.⁸

Matteüs stelt de christelijke gemeente dus voor als een kring die bestaat uit echte en onechte gelovigen. Allemaal noemen zij Jezus hun 'Heer', maar bij de komst van de heer, de bruidegom of de Mensenzoon zal duidelijk worden wie de goede en wie de slechte dienaren zijn.⁹ Illustratief hierbij is ook het verschil in de gelijkenis van de betrouwbare en verstandige dienaar in de versies van Matteüs en Lucas. Waar Lucas in 12:46 spreekt over het lot van de ongelovige (*apistos*), heeft Matteüs het in 24:51 over het lot van de huichelaar (*hupokritès*). In de voorstelling van Matteüs zijn zowel echte gelovigen als huichelaars onderdeel van de gemeente.

Het onderscheid tussen de goede en de slechte dienaren, de wijze en de dwaze bouwer (7:24-27), maar ook tussen de wijze en de dwaze meisjes is gemaakt. Maar de identificatie van de twee groepen, van goede en slechte gemeenteleden, is nog bediscussieerbaar. Het is niet evident welke gemeenteleden bij de echte gelovigen horen en welke bij de huichelaars. Om dat onderscheid hanteerbaar en relevant te maken is een heldere definitie nodig van het verschil, dat in de gelijkenis van de tien meisjes met het begrip waakzaamheid wordt gekwalificeerd.

Wees waakzaam

Het gebruikte werkwoord voor waakzaam zijn (*grègoreò*) helpt niet om antwoord te geven op de vraag hoe je waakzaam kunt zijn. Het betekent wakker zijn of blijven, maar ook waken (in letterlijke en figuurlijke zin). Matteüs gebruikt het woord in de context van het einde der tijden (Mat 24:42-43, 25:13), maar ook driemaal in de oproep van Jezus aan zijn leerlingen om bij hem te blijven waken (26:38-41). In de gelijkenis is het verwijt van de bruidegom niet

dat de meisjes sliepen, maar dat ze onvoldoende voorbereid waren door een gebrek aan olie. Dat de gelijkenis oproept tot niet-slappen is weinig plausibel. Om te ontdekken hoe je waakzaam kunt zijn, moet je dus verder kijken dan de gelijkenis en het gebruik van het woord door Matteüs. De plaats die de evangelist de gelijkenis heeft gegeven in de narratieve context van het evangelie maakt duidelijk hoe hij het begrepen heeft.

Het onderscheid tussen de man en de vrouw die worden 'meegenomen' en de man en de vrouw die achterblijven (24:40-41), wordt niet benoemd. De verzen weerspiegelen op zichzelf volledige willekeur. De goede en de slechte dienaren (24:45-51 en 25:14-30) zijn duidelijk te onderscheiden, maar hoe hun gedrag nu concreet vormgegeven kan worden door de gemeenteleden is minder duidelijk. Wat houdt het 'waakzaam zijn' in?

Matteüs 25:31-46 als sluitstuk over 'de laatste dingen'

In het afsluitende gedeelte van dit hoofddeel van Matteüs' evangelie, in 25:31-46, wordt dit ingevuld. Wanneer dit gedeelte helemaal los van de context wordt gelezen, als 'traditie' en niet als onderdeel van de compositie van Matteüs, lijkt het eindoordeel niet te gaan over de gemeente maar over de mensheid als geheel (*panta ta ethnê*, 'alle volken' in de NBV). Wanneer we echter de context erbij betrekken, Matteüs 24-25, dan is het duidelijk dat Matteüs met 25:31-46, de les die hij zijn gemeente voorhoudt over de komst van de Mensenzoon en het oordeel, afsluit. In dat licht is het waarschijnlijk dat met 'alle volken' juist 'heel de christelijke beweging' bedoeld wordt. Deze uitleg wordt gesteund door het feit dat in de tijd dat Matteüs zijn evangelie schreef de christelijke beweging bestond uit mensen van 'alle volken' (vergelijk het zendingsbevel waarmee Matteüs zijn evangelie besluit: 'maak alle volken tot mijn leerlingen', 28:19). Wanneer we 25:31-46 lezen als de afsluiting van het exposé dat Matteüs geeft over 'de laatste dingen', ligt het voor de hand dat ook deze passage bedoeld is om te vertellen hoe het met de christenen, de gemeente waarvoor hij schrijft, zal aflopen.

Maar hoe wordt het onderscheid tussen de wijze en de dwaze meisjes geduid vanuit het perspectief van deze perikoop over het eindoordeel? De scheiding tussen de schapen en de bokken, tussen de rechtvaardigen en de onrechtvaardigen, hangt af van de al dan niet geboden zorg aan de 'onaanzienlijksten van mijn broeders of zusters'. Het verschil wordt gemaakt door de werken van barmhartigheid: 1) eten geven aan wie honger heeft; 2) drinken geven aan wie dorst heeft; 3) het welkom heten van vreemdelingen; 4) kleren geven aan wie geen kleren heeft; 5) het bezoeken van zieken; 6) het bezoeken van gevangenen. Het doen van deze werken maakt je een echte volgeling, een goede dienaar en een wijs meisje.

Dit onderscheid tussen waar en vals discipelschap wordt ook gemaakt in die tekst waar Jezus zegt wat de voorwaarde is om het koninkrijk van de hemel in te mogen (7:21-23). ‘Heer, Heer’ zeggen is niet voldoende, en ook het profeteren in de naam van Jezus, het uitdrijven van demonen en het verrichten van wonderen in zijn naam maakt je nog geen ware leerling van hem.¹⁰ Het criterium is of iemand ‘de wil van mijn hemelse Vader’ doet. Of, zoals Jezus het op de traditioneel Joodse manier verwoordt in de gelijkenis van de bouwers: het gaat om horen én doen (7:24, 26).

Conclusie

De vier verhalen in de eschatologische rede van Jezus over het verschil tussen rechtvaardigen en onrechtvaardigen wordt afgesloten met de schets van het laatste oordeel, in 25:31-46. Zo maakt de evangelist duidelijk waarop het oordeel van God gebaseerd is. In deze samenstelling wordt de betekenis van de gelijkenis van de tien meisjes beïnvloed door het verhaal van het laatste oordeel. Het onderscheid tussen ‘wijs’ en ‘dwaas’ is het onderscheid tussen het doen of laten van de werken van barmhartigheid. Wanneer de gemeenteleden van Matteüs waakzaam willen zijn, dan moeten zij de handen uit de mouwen steken. In de gemeente functioneert de gelijkenis als een bemoediging voor de mensen die onaanzienlijken ondersteunen en als een vermaning voor degenen die dit nog niet doen.

Het is iets moois om uitgenodigd te zijn voor de hemelse bruiloft. Het accepteren van die uitnodiging bestaat niet alleen uit een mondelinge toezegging, maar vraagt ook om actie. De actie die in Matteüs 25 gevraagd wordt, is barmhartigheid. Het belijden van de kerk wordt betekenisloos, wanneer het niet samengaat met de zorg voor de mensen die dat nodig hebben.

Noten

- 1 Makkabeeën 9:37-39 en de hervertelling hiervan door Josephus (*Antiquitates Judaicae* 13:20) behoren naast Matteüs 25 tot de weinige bronnen.
- 2 Bailey beschrijft die praktijk en leest vanuit dat perspectief de gelijkenis, Bailey, *Jesus*, 272.
- 3 Satlow, *Jewish Marriage*, 170-173.
- 4 De toevoeging in vers 1 ‘*kai tēs numfēs*’ (‘en de bruid’) heeft sterke tekstgetuigen, maar is waarschijnlijk een latere interpolatie. De toevoeging heeft zijn oorsprong in de allegorie van de bruidegom en de bruid. Deze beeldspraak is veel gebruikt in de nieuwtestamentische teksten en daarom hier ook door de kopiïst gewoontegetrouw tussengevoegd. Toch kan het omgekeerde argument niet geheel uitgesloten worden: de bruid is later weggelaten omdat ze zou concurreren met de meisjes in het beeld van Christus die de gemeente komt halen.
- 5 Of *lampas* fakkels zijn (zie Luz, *Das Evangelium*, 469-471) of olielampen (zie Davies en Allison, *Matthew*, 395-396) is niet duidelijk. In de NBV is er gekozen voor deze laatste optie.

- 6 Met de keuze tussen olielampen of fakkels is een andere kwestie verbonden. Het is namelijk niet duidelijk of de 'lampen' gebrand hebben tijdens het wachten. Iets dat met fakkels minder goed voorstelbaar is dan met olielampen. Wanneer de 'lampen' de hele tijd aan zijn geweest, dan hadden de dwaze meisjes op het moment van het arriveren van de bruidegom te weinig olie. Wanneer de 'lampen' uit waren, dan hadden ze de olie in het geheel vergeten. Door de toevoeging van het woord 'extra' in NBV-vertaling van 'ouk elabon meth' *hautôn elaion* is er voor de eerste mogelijkheid gekozen.
- 7 Deze afsluiting is goed vergelijkbaar met het einde van de gelijkenis van het bruiloftsmaal (Matteüs 22:1-14).
- 8 Wie zich meer wil verdiepen in dit onderscheid tussen 'traditie' en 'compositie' kan goed terecht in het uitgebreide commentaar van U. Luz op Matteüs.
- 9 De klassieke karakterisering van de Matteaanse gemeente als *corpus mixtum* wordt door deze gelijkenissen ondersteund. Zie voor verdere discussie over de waarde van deze term als beschrijving van de gemeenschap achter het evangelie van Matteüs Luomanen's 'Corpus Mixtum' en Gundry's 'In Defense of the Church'.
- 10 De bruidegom zegt tegen de dwaze meisjes: 'Ik ken jullie werkelijk niet'. In 7:23 vertelt Jezus wat hij tegen de mensen zal zeggen die 'de wil van de Vader' niet hebben gedaan: 'Ik heb jullie nooit gekend.' Ondanks de inhoudelijke overeenkomst zijn de woorden in het Grieks anders gekozen.

Geraadpleegde literatuur

- Kenneth E. Bailey, *Jesus Through Middle Eastern Eyes. Cultural Studies in de Gospels*, Powners Grove 2008.
- W.D. Davies en Dale C. Allison, *The Gospel according to Saint Matthew III (Mt 19-28)* The International Critical Commentary, Edinburgh 1997.
- Robert H. Gundry, 'In Defense of the Church in Matthew as a *Corpus Mixtum*' in: *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kund der älteren Kirche* 91:3/4 (2000), 153-165.
- Petri Luomanen, 'Corpus Mixtum – An appropriate description of Matthew's community?' in: *Journal of Biblical Literature* 117:3 (1998), 469-480.
- Ulrich Luz, *Das Evangelium nach Matthäus 3 (Mt 18-25)* Evangelisch-katholischer Kommentar zum Neuen Testament, Neukircher-Vluyn 1997.
- Shmuel Sarfai en Stern (red.), *The Jewish People in the First Century. Historical Geography, Political History, Social, Cultural and Religious Life and Institutions* (deel 2), Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum, Leiden 1988.
- Michael L. Satlow, *Jewish Marriage in Antiquity*, Princeton 2001.

S. van Dijk MA is als wetenschappelijk medewerker bijbelgebruik verbonden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Dank God altijd, wat er ook gebeurt. Want dat wil God van jullie.

Streven naar begrijpelijke taal:

Gevolgen voor causaliteit in bijbelvertalingen

Gerdineke van Silfhout, Jacqueline Evers-Vermeul en José Sanders

Het Nederlands Bijbelgenootschap werkt momenteel aan de *Bijbel in Gewone Taal* (BGT). Dit wordt een vertaling in eenvoudig Nederlands, die voor iedereen begrijpelijk moet zijn, ook voor mensen die weinig lezen of moeite hebben met lezen. De vertaling zal verschijnen in 2014. Informatie is te vinden op www.bijbelgenootschap.nl onder 'Bijbel in Gewone Taal'. Met *Andere Woorden* schenkt aandacht aan deze nieuwe vertaling met een serie artikelen over specifieke vertaalkwesties. In deze aflevering gaat het over de keuzes die de BGT maakt bij het vertalen van causale verbanden, zoals oorzaak-gevolg- en argument-conclusierelaties.

De bouwstenen van een begrijpelijke tekst

Causaliteit speelt een belangrijke rol in ons dagelijks leven. We benoemen oorzaken van gebeurtenissen, we hebben motieven voor wat we doen en geven argumenten om onze conclusies te onderbouwen. Ook in teksten, zoals betogen en verhalen, komen causale relaties vaak voor, dus ook in de Bijbel. Causale en andere relaties (bijvoorbeeld temporele of contrastieve) smeden een tekst tot een samenhangend geheel. Als zinnen de bouwstenen van een tekst zijn, kunnen we relaties of verbanden als het cement tussen deze stenen zien. Schrijvers kunnen bij het 'metselen' van teksten gebruikmaken van zogenoemde causale connectieven, woorden zoals *want*, *omdat*, *dus* en *daarom*, die causale relaties tussen zinnen expliciet maken. Zo is de relatie tussen de zinnen S_1 en S_2 in voorbeeld (1) gemarkeerd met *omdat* (BGT; 2 Samuel 7:8).

- (1) Dit zegt de machtige Heer: ['Ik heb je weggehaald bij de schapen,]_{s₁} [*omdat* ik wil dat jij mijn volk leidt.]_{s₂}

In deze bijdrage vergelijken we de keuzes die de BGT maakt bij het weergeven van causale relaties met die van *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV 2004/2007).

Hiervoor hebben we 551 fragmenten geanalyseerd die in ten minste één van beide vertalingen gemarkeerd zijn met een causaal connectief.¹

Relaties verschijnen en verdwijnen

Er zijn verscheidene adviezen in omloop voor schrijvers die hun teksten willen vereenvoudigen. Zo wordt geopperd dat schrijvers hun woordkeuze en zinslengte moeten aanpassen.² Ook de *Vertaalafspraken* voor de BGT moedigen de BGT-vertalers aan om te streven naar korte zinnen van ongeveer tien woorden met maximaal één bijzin. Dit heeft onder andere tot gevolg dat de BGT bijvoeglijke bijzinnen zoveel mogelijk vermijdt en de informatie daaruit in aparte zinnen plaatst. In voorbeeld (2) uit 1 Tessalonicenzen 2:8 knippen de BGT-vertalers de grammaticaal gelaagde en complexe zin uit de NBV op in meerdere zinnen. Dit maakt het mogelijk met *daarom* een causale relatie te leggen, waardoor de liefde van Paulus gepresenteerd wordt als zijn motief om zijn leven te delen met de Tessalonicenzen.

- (2) NBV: In die gezindheid, *vol van liefde voor u*, waren we niet alleen bereid u te laten delen in Gods evangelie, maar ook in ons eigen leven.
BGT: [Ik voel liefde voor jullie.]_{s1} [*Daarom* vertelde ik niet alleen Gods goede nieuws.]_{s2} Nee, ik deelde zelfs mijn hele leven met jullie.

Bij het opknippen van zinnen komt het ook regelmatig voor dat de BGT informatie expliciteert om het haar lezers gemakkelijker te maken. Dit is goed te zien in voorbeeld (3) uit Galaten 2:3. De NBV-versie is complex, zowel wat zinsbouw als wat inhoud betreft: het is een lange zin met een bijvoeglijke bijzin (*die mij vergezelde*) en de lezer moet zelf afleiden dat Titus niet besneden is (uit het feit dat hij een Griek is). De BGT verlaagt de complexiteit op beide punten: de zin wordt opgeknipt in meerdere korte zinnen en de gedachtestap in de redenering wordt expliciet gemaakt in het eerste deel van S₂.

- (3) NBV: Maar zelfs Titus, die mij vergezelde, werd niet gedwongen zich te laten besnijden, hoewel hij toch een Griek is.
BGT: [Titus is een Griek.]_{s1} [Hij was *dus* niet besneden toen hij met mij bij de leiders van de kerk was.]_{s2} Toch hebben ook zij hem niet gedwongen om zich te laten besnijden.

Het opknippen van zinnen met een bijvoeglijke bijzin en het expliciteren van gedachtestappen zorgen er dus voor dat de BGT relaties legt en markeert die in de NBV niet benoemd worden. Het komt echter ook voor dat de BGT relaties onvermeld laat die de NBV wel signaleert. In voorbeeld (4) uit Ruth 2:13 maakt

de BGT meerdere korte zinnen waar de NBV een samengestelde *want*-zin heeft. De gegevens in dit vers worden vervolgens zo herschikt dat S_1 en S_2 – de zinnen die *want* met elkaar verbindt – niet meer naast elkaar staan, waardoor de causale relatie verdwijnt.

- (4) NBV: ['Ik dank u, heer,]_{S1}' zei ze, ['*want* u hebt zich mijn lot aangetrokken en mij moed ingesproken,]_{S2} terwijl ik niet eens bij u in dienst
 BGT: Ruth zei: ['Dank u wel.]_{S1} Ik werk niet eens voor u. [En toch bent u zo vriendelijk tegen me.]_{S2} Nu hoef ik me geen zorgen meer te maken.

Ook connectieven verschijnen en verdwijnen

Schrijvers van vereenvoudigde teksten korten zinnen in door deze op te knippen, maar ze laten daarnaast ook vaak de connectieven achterwege om een zin korter te maken (zie onder andere Crossley e.a., 2007). Zo laat Land (2009) zien dat vmbo-schoolboeken voor de basisberoepsgerichte leerweg nauwelijks connectieven bevatten: slechts in 22% van alle relaties komt een connectief voor.

De *Vertaalafspraken* voor de BGT maken duidelijk dat in de BGT zinsstructuur en relaties tussen de zinnen 'belangrijker zijn dan zinslengte' en dat 'reeksen korte zinnen zonder verband worden vermeden'. Wanneer we de markering van causale relaties in de BGT en NBV vergelijken, valt op dat de BGT inderdaad even vaak verbanden expliciteert als de NBV. Kijken we echter gedetailleerder, dan zie we dat de BGT enerzijds veel causale relaties expliciteert die in de NBV impliciet gelaten zijn (14% van de 551 fragmenten), maar dat de BGT een vergelijkbaar aantal relaties (17%) impliciet laat die in de NBV expliciet gemarkeerd zijn met een causaal connectief. In voorbeeld (5) uit Marcus 14:38 hebben de BGT-vertalers het connectief *want* toegevoegd om de tekst te vereenvoudigen; hiermee hoeft de lezer de causale relatie niet zelf af te leiden, wat in de NBV-variant wel moet.

- (5) NBV: [Blijf wakker en bid dat jullie niet in beproeving komen.]_{S1} [De geest is wel gewillig, maar het lichaam is zwak.]_{S2}
 BGT: [Jullie moeten bidden tot God dat je niet de verkeerde keuze maakt.]_{S1} [*Want* jullie willen wel het goede kiezen, maar jullie zijn zwak.]_{S2}

In voorbeeld (6) uit Ruth 1:12 laat de BGT de expliciete causale relatie uit de NBV juist impliciet. De BGT knipt de zin op en perkt de interpretatiemogelijkheden in (*voor een man wordt om te trouwen*), maar laat ook de markering van het causale verband achterwege.³

- (6) NBV: [Ga toch terug,]_{S1} [*want* ik ben te oud voor een man.]_{S2}

BGT: [Echt, jullie moeten teruggaan.]_{S1} [Ik ben te oud om opnieuw te trouwen.]_{S2}

De BGT gebruikt causale connectieven dus niet systematisch, maar wel heel frequent (even vaak als de NBV), in tegenstelling tot veel andere teksten voor zwakke lezers. Dat die lezers daarbij gebaat zijn, blijkt uit het experimentele onderzoek van Land (2009): vmbo'ers scoren beter op tekstbegripvragen wanneer zij coherente teksten met connectieven en doorlopende regels lezen dan wanneer zij gefragmenteerde teksten lezen (teksten zonder connectieven en met elke zin op een nieuwe regel).

De beste markering voor de onervaren lezer

Hoewel de vertalingen vergelijkbare hoeveelheden causaliteit bevatten, verschillen ze wel in de manier waarop ze die uitdrukken. De BGT expliciteert causaliteit vrijwel uitsluitend met een causaal connectief tussen twee finiete zinnen (zinnen met een persoonsvorm). In voorbeeld (7) uit Galaten 1:4 kiest de BGT voor een *daarom*-zin met het finiete werkwoord *zijn* terwijl de NBV een *om-te*-zin zonder finiet werkwoord preferereert. Dit maakt de BGT-variant minder complex (ook doordat *voor onze zonden* geëxpliciteerd wordt tot *zijn onze zonden vergeven*): S₁ is korter en de onderschikkende S₂ uit de NBV is in de BGT een samengestelde hoofdzin.

- (7) NBV: [die [= Jezus] zichzelf gegeven heeft voor onze zonden]_{S1} [*om* ons te bevrijden uit deze door het kwaad beheerste wereld.]_{S2}
BGT: [Jezus heeft zijn leven voor ons gegeven.]_{S1} [*Daarom* zijn onze zonden vergeven en zijn wij bevrijd uit deze slechte wereld.]_{S2}

In Marcus 3:5 markeert de BGT de causaliteit met het causale connectief *omdat*, terwijl de NBV kiest voor het causale voorzetsel *vanwege*. Door de causale woordgroep in een aparte zin te plaatsen, is de informatiedichtheid per zin minder groot en is het vers als geheel dus makkelijker te interpreteren.

- (8) NBV: Hij keek hen boos aan, maar ook diepbedroefd *vanwege* hun hardleersheid.
BGT: Jezus keek hen aan . [Hij was boos en verdrietig]_{S1} [*omdat* ze hem niet wilden begrijpen.]_{S2}

Waar de BGT causaliteit dus vooral uitdrukt door causale connectieven te plaatsen tussen finiete zinnen, maakt de NBV daarnaast gebruik van *om*-zinnen en causale woordgroepen die voor zwakke lezers complexer zijn.

Want, daarom of dus?

Teksten vereenvoudigen betekent dus niet enkel kortere zinnen gebruiken, maar ook zorgen voor een makkelijkere zinsbouw. Een van de manieren om dat te doen, is onderschikkingen vermijden. Onderschikkers zoals *omdat*, *zodat* en *opdat* zijn complex omdat de lezer daarmee een hiërarchische ordening tussen hoofd- en bijzin moet aanbrengen (Evers-Vermeul & Sanders, 2009). De BGT vermijdt onderschikkingen als *zodat* en *opdat* dan ook. *Opdat* komt in de NBV al niet veel voor en is in de BGT helemaal verdwenen. De *opdat*- en *zodat*-fragmenten uit de NBV worden in de BGT meestal omgezet in een hoofdzin. In voorbeeld (9) uit Galaten 5:11 kiest de BGT *daarom*, en niet *opdat*, wat leidt tot een makkelijkere zinsbouw. De onderschikking verdwijnt door het opknippen van de zin, terwijl de causaliteit expliciet blijft door het invoegen van het bijwoord *daarom*. De BGT bevat door dit soort omzettingen meer *daarom*-fragmenten dan de NBV.⁴

- (9) NBV: [Christus heeft ons bevrijd.]_{S1} [*opdat* wij in vrijheid zouden leven;]_{S2}
BGT: [Christus heeft ons bevrijd.]_{S1} [*Daarom* kunnen we als vrije mensen leven.]_{S2}

De BGT kiest ook regelmatig *daarom* voor causale verbanden uit de brontekst die de NBV met *omdat* vertaald heeft, zoals in voorbeeld (10) uit Marcus 2:4. In de NBV is de *omdat*-zin vooropgeplaatst, wat leidt tot een gelaagde samengestelde zin met een lange aanloop. De BGT vereenvoudigt de zin door deze op te knippen in twee afzonderlijke hoofdzinnen en deze met het bijwoord *daarom* te verbinden.

- (10) NBV: [*Omdat* ze zich niet door de menigte konden wringen,]_{S1} [haalden ze een stuk van het dak weg boven de plaats waar Jezus zat.]_{S2}
BGT: [Maar door de drukte konden ze hem niet bij Jezus brengen.]_{S1}
Daarom maakten ze een gat in het dak, precies boven Jezus.]_{S2}

De BGT gebruikt niet alleen bijwoorden maar ook nevenschikkers om onderschikkingen te vermijden. In voorbeeld (11) uit 2 Samuel 2:5 verbindt de NBV de zinnen met het onderschikkende *omdat*, terwijl de BGT de zinnen opknipt en in dit geval verbindt met de nevenschikker *want*.

- (11) NBV: David stuurde afgezanten naar Jabes in Gilead met de boodschap: [‘Wees gezegend door de HEER,]_{S1} [*omdat* u trouw hebt bewezen aan uw heer Saul en hem begraven hebt.]_{S2}

BGT: David zei: [‘Ik hoop dat de Heer jullie gelukkig maakt.]_{S1} [Want jullie zijn trouw geweest aan jullie leider Saul en jullie hebben hem begraven.]_{S2}

Een opmerkelijk onderzoeksresultaat is echter dat het totale gebruik van *omdat* in de BGT in tegenstelling tot *opdat* en *zodat* niet afneemt, ook al kiest de BGT vaak voor *want* of *daarom* waar de NBV *omdat* heeft. Onze analyse wijst uit dat de BGT *omdat* gebruikt om nóg complexere constructies te vervangen. Zo kiest de BGT in het eerder besproken voorbeeld (8) voor *omdat* om de causale woordgroep met *vanwege* – en daarmee een hoge informatiedichtheid – te vermijden.

Kortom, de BGT bevat niet minder onderschikkers en vermijdt onderschikkingen dus niet systematisch, maar zet ze in om ‘erger’ (lees: nog complexer) te voorkomen. Dit hoeft geen probleem te zijn, zolang er niet te veel inbeddingen per zin zijn, zoals de BGT ook nastreeft volgens haar *Vertaalafspraken* (maximaal één bijzin).

Een bijdetijdse formulering

Tot slot bespreken we nog één veelgehoord advies om een tekst eenvoudiger te maken voor onervaren lezers: zorg dat de volgorde van zinnen de volgorde van gebeurtenissen in de werkelijkheid weerspiegelt. Voor causale relaties betekent dit dat de oorzaak aan het gevolg voorafgaat. In ons corpus van 551 fragmenten vertaalt de BGT enkele fragmenten inderdaad zó dat voldaan wordt aan een chronologische volgorde van de handelingen. In voorbeeld (12) uit Marcus 3:8 gebruikt de BGT twee hoofdzinnen voor de informatie die de NBV in één zin (*S*₁) formuleert. Dit maakt het mogelijk om een causale relatie te leggen waarbij de oorzaak aan het gevolg vooraf gaat (eerst horen, dan komen).

(12) NBV: [Ook uit Judea en Jeruzalem, uit Idumea en het gebied aan de overkant van de Jordaan en uit de omgeving van Tyrus en Sidon kwamen veel mensen naar hem toe,]_{S1} [*omdat* ze hadden gehoord wat hij allemaal deed.]_{S2}

BGT: Ze kwamen niet alleen uit Judea en Jeruzalem, maar ook uit andere landen en steden. [Al die mensen hadden over Jezus gehoord.]_{S2} [*Daarom* kwamen ze naar hem toe.]_{S1}

Soms hebben aanpassingen in zinsstructuur in de BGT echter geen gevolg voor de chronologische volgorde van gebeurtenissen. In het eerder genoemde voorbeeld (10) was de ordening van gebeurtenissen al chronologisch en heeft de vervanging van *omdat* door *daarom* geen effect.

Tot slot zien we dat een aantal niet-chronologische, achteropgeplaatste *omdat*-zinnen in de NBV ook in de BGT met *omdat* gemarkeerd worden. In voorbeeld (13) uit 2 Samuel 5:17 is in de NBV sprake van een gelaagde zin met een vooropgeplaatste *toen*-zin en een achteropgeplaatste *omdat*-zin. De BGT zet de informatie uit de *toen*-zin in een aparte zin, zodat de lange aanloop verdwijnt en het resterende deel nog maar één bijzin bevat. De volgorde van de hoofd- en de *omdat*-zin verandert echter niet.

- (13) NBV: Toen de Filistijnen hoorden dat David tot koning van Israël was gezalfd, [rukten ze met al hun troepen uit]_{s1} [*omdat* ze hem wilden overheersen.]_{s2}
BGT: De Filistijnen hadden gehoord dat David de nieuwe koning van Israël was. [Ze stuurden al hun soldaten op hem af,]_{s1} [*omdat* ze hem gevangen wilden nemen.]_{s2}

We kunnen dus stellen dat de BGT de zinsvolgorde niet systematisch verandert om oorzaak aan gevolg vooraf te laten gaan. Dat kan te maken hebben met de context van een zin: soms is de thematische aansluiting met een eerdere zin beter als het gevolg eerst genoemd wordt. Daarnaast is chronologie niet altijd relevant voor causale relaties, bijvoorbeeld wanneer het gaat om een conclusie-argumentrelatie of een (retorische) vraag-argumentrelatie, zoals in de NBV-variant van Galaten 4:16 in voorbeeld (14).

- (14) [Ben ik dan nu ineens uw vijand geworden,]_{s2} [*omdat* ik jullie de waarheid vertel?]_{s1}

Conclusie

Het streven naar begrijpelijkheid heeft in de BGT vooral effect op het type markering. De BGT kiest voor causaliteit tussen finiete zinnen en probeert daarbij onderschikkingen te vermijden. De aantallen causale relaties en hun markeringen blijven ongeveer gelijk. De connectiefkeuze leidt regelmatig tot een minder complexe zinsstructuur, maar een niet-chronologische zinsvolgorde wordt niet systematisch vermeden. Kortom, de BGT komt de onervaren lezers tegemoet door lange, gelaagde en informatiedichte zinnen te vermijden, zodat er cognitieve energie overblijft om toe te komen aan de rijke inhoud van de bijbeltekst.

Noten

- 1 Ons corpus bestaat uit narratieve bijbelboeken (Ruth, 2 Samuel en Marcus), profetenboeken (Amos, Joël en Sefanja) en brieven (Galaten en 1 Tessalonicenzen). De selectie van de 551 fragmenten vond plaats op basis van het voorkomen van een van de acht connectieven *daardoor, doordat, dus, omdat, opdat, want, zodat* en *daarom* in ten minste een van beide vertalingen.
- 2 Zie <http://www.begrijpelijketaal.nl/Downloads/RichtlijnenEenvoudigCommuniceren.def.pdf> (laatst geraadpleegd 5 april 2011).
- 3 De NBV en BGT vervangen causale relaties uit de brontekst soms ook door andere typen relaties, zoals additieve (gemarkeerd met *en of ook*), temporele (*toen of daarna*) of contrastieve (*maar of hoewel*).
- 4 Overigens is het mogelijk dat de BGT *opdat*-zinnen ook vermijdt vanwege het niet-frequente en archaische karakter van *opdat*.

Geraadpleegde literatuur

- S.A. Crossley, Ph.M. McCarthy, M.M. Louwerse & D.S. McNamara, 'A linguistic analysis of simplified and authentic texts' in: *The Modern Language Journal* 91 (2007), 15-30.
- J. Evers-Vermeul & T. Sanders, 'The emergence of Dutch connectives; how cumulative cognitive complexity explains the order of acquisition' in: *Journal of Child Language* 36/4 (2009), 829-854.
- J. Land, *Effecten van tekst- en lezerskenmerken op het tekstbegrip en de tekstwaardering van vmbo-leerlingen*, Delft 2009.
- Nederlands Bijbelgenootschap, *Vertaalafspraken Bijbel in Gewone Taal*, Haarlem 2009 [intern rapport].
- T. Sanders, J. Land & G. Mulder, 'Linguistic markers of coherence improve text comprehension in functional contexts' in: *Information Design Journal* 15/3 (2007), 219-235.

Drs. G. van Silfhout is als promovendus werkzaam bij het Utrechts Instituut voor Linguïstiek OTS van de Universiteit Utrecht.

Dr. J. Evers-Vermeul is universitair docent bij de leerstoelgroep Taalbeheersing van het Departement Nederlands aan de Universiteit Utrecht.

Dr. J. Sanders is als universitair hoofddocent verbonden aan het Centre for Language Studies van de Radboud Universiteit Nijmegen.

▲ 'Ecce homo',

uit: *Biblia ad vetustissima exemplaria [...]*, Venetië 1573.

Foto: NBG/Sandra Haverman

‘Zie de mens’ - ‘Hier is hij, de mens’ (Johannes 19:5)

Enkele opmerkingen bij de vertaling van ide, idou en kai idou in De Nieuwe Bijbelvertaling

Tjitze Baarda

De vertalers van *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV) hebben ons een zeer leesbare tekst in handen gegeven onder het motto ‘een aansprekende Bijbel voor iedereen’. Terecht heeft het Nederlands Bijbelgenootschap zich geweerd tegen de kritiek dat de keuze voor de doeltaal – ‘mooi en vlot Nederlands’ – ten koste gaat van de betrouwbaarheid.’ Tegelijk wordt erkend dat geen enkele vertaling volmaakt is, ook deze nieuwe vertaling niet. Daarom is er ook in voorzien, dat zij in de komende tijd beoordeeld zal worden en – zo nodig – zal worden aangepast, zodat de mogelijkheid volledig open blijft voor een gereviseerde versie. Dat geeft de lezers de kans er nu nog opmerkingen bij te maken. In deze korte bijdrage zou ik graag enkele notities willen maken bij de weergave van een woordgroep die in de NBV heel verschillend vertaald is: *ide, idou en kai idou*. De aanleiding is Johannes 19:5.

‘Zie de mens’ - ‘Hier is hij, de mens’

Toen ik het lijdensverhaal hoorde voorlezen werd ik getroffen door de woorden ‘Hier is hij, de mens’. Immers, ik was gewend aan de vroegere vertaling ‘Zie de mens’. In de verklaringen bij de vertalingen wordt gelukkig wel uitgelegd, waarom men tot deze weergave van de woorden *idou ho anthrôpos* is gekomen:

Het woordje *idou* (letterlijk ‘zie’) is een semitisme in het Nieuwe Testament. Het heeft verschillende functies (...). In dit vers wordt het gevolgd door een nominativus; in zo’n geval kan het het beste met ‘dit is’, ‘daar is’, ‘daar komt’ of iets dergelijks vertaald worden. In dit specifieke geval is *idou ho anthrôpos* (letterlijk ‘zie de mens’) weergegeven als ‘Hier is hij, de mens’.²

Dat klinkt logisch. Toch gevoel ik ‘in dit specifieke geval’ wel enige treurnis bij deze nieuwe vertaling. Op zich genomen is deze vertaling mogelijk en goed te verdedigen. Maar zij wijkt nogal af van wat we gewoon waren te horen in het

aloude passieverhaal: ‘Zie, de mens’.³ Zo althans luidde voorheen de weergave in de *Statenvertaling* en de *NBG-vertaling 1951*. Wie overigens de tekst uit Bachs Johannespassie in gedachten heeft, beluistert in ‘*Sehet, welch ein Mensch*’ de oude Luthervertaling.

Mijn treurnis is natuurlijk geheel ten onrechte, want ‘jongeren’ of ‘buitenkerkelijken’ die het verhaal voor het eerst horen voorlezen, hebben uiteraard van vroegere vertalingen weinig last. De opmerking dat het hier om een semitisme gaat (*hinne*) is zeer waarschijnlijk correct, al kan ook vastgesteld worden dat *idou* in deze zin ook in het zogenaamde Koine-Grieks voorkomt.⁴ Het Hebreeuwse woord *hinne* vraagt als het ware de aandacht van de hoorders of lezers voor de uitspraak die volgt – evenals trouwens het Griekse *idou* of het Latijnse *ecce*. Daardoor kunnen deze woorden verschillende functies hebben. Maar de vraag is dan, welke functie *idou* hier heeft. Wie bijvoorbeeld de verschillende Engelse vertalingen doorneemt, zal toch een keuze moeten maken tussen het ouderwetse ‘Behold the man’,⁵ én nieuwere vertalingen, zoals ‘Here is the man’,⁶ ‘Here he is, the Man’,⁷ ‘Look, here is the man’; en dan hangt het nog af van de betekenis die men eraan wil geven: hier is ‘de beschuldigde’, of: ‘de arme drommel’, of: ‘de ware mens’.⁸ Elk van deze vertalingen vraagt om duiding.

Waarom nu wordt in de NBV ‘in dit specifieke geval’ de uitspraak van Pilatus met ‘Hier is hij, de mens’ vertaald? Dat vraagt toch om een nadere, wat uitgebreidere verklaring dan er gegeven werd. De tekst lijkt op zich wel duidelijk, maar wat er mee wordt bedoeld is toch niet zo zonneklaar. Zelf zou ik in *dit* specifieke geval toch het liefst vast willen houden aan de vertaling ‘zie de mens’, niet zozeer omdat deze weergave geen verklaring behoeft, maar omdat deze zogenaamde ‘letterlijke’ vertaling de bron is geweest voor de uitdrukking ‘zie de mens’ (*Ecce homo*), zoals we die in de literatuur en in de beeldende kunst tegenkomen. Ik geef toe, de nieuwe vertaling is hier op zich goed te verdedigen, maar voor mijn gevoel verliest de tekst toch een belangrijk aspect, de weerklank die deze woorden van Pilatus in onze cultuur in de loop der eeuwen hebben gekend.

Variaties in de vertaling van *ide*, *idou* en *kai idou* in de evangeliën

De NBV ziet af van een ‘letterlijke’ weergave van *idou*: voor zover ik zie, wordt er nergens met ‘zie’ vertaald.⁹ Vaak blijft *idou* onvertaald,¹⁰ maar wanneer de vertalers er wel toe overgaan om het woord – binnen wisselende contexten – te vertalen, is er sprake van een grote variatie: ‘let op’,¹¹ ‘kijk’ of ‘kijk toch eens’,¹² ‘weet’ of ‘weet wel’,¹³ ‘bedenk wel’,¹⁴ ‘kom mee’,¹⁵ ‘welnee’,¹⁶ ‘luister’ en ‘hoor’,¹⁷ ‘hier’, ‘hier is’, of ‘daar is’,¹⁸ naast nog enkele andere ‘vertalingen’.¹⁹ Ik kan me natuurlijk wel voorstellen, dat bij het voorbereiden van de vertaalregels gewe-

Nil nostri misere.

*Adspice, cœca cobors, miserabile scema dolosi,
Ut sacra verberibus sit lacerata cicuta!
Gentis peccatoque libare, contempnit tempora spina.
Ecce homo, quæis scateant crimina vestra Italia.*

Pilate said, Behold the Man.

*They bring forth Christ with scoffs and Hatfull scorns
Clad with a purple robe, and Crown of thorns
Struck by the Jews, who mock'd his sacred name
It was their rage, and let it be their shame.*

Voici l'homme.

*Pilate qui ne trouve en Jesus aucun crime,
Présente au peuple Jus cette sainte victime;
Voici l'homme, dit-il, qui se dit votre Roi,
Je le juge innocent, que voulez-vous de moi?*

Das schrecklichste und nüglicste Schou-spiel.

*O Joden! staart an den Heiland so verschämmt!
Er mag uns errettet weil wir seinen Namen tragt.
Ist er der Herr von Israel? so ist die Übermacht!
Man ist genög von Strafe weil es nicht wird erachtet.*

Het deerlykste en nutste schouspel.

*O Joden, siet die mensch, uw Heiland soo geschonden,
Hy heeft sijn kruis voor 't kruis en soo veel diepe wonden.
Soo gy maar herten hebt soo zyt gy overtuigt.
Maar och fy zyn van steen. Wat is 't dat stenen buigt?*

▲ 'Het deerlykste en nutste schouspel',

uit: *Afbeeldingen der voornaamste Historien, soo van het Oude als Nieuwe Testament [...]*, Amsterdam ca 1700.

Foto: NBG/Sandra Haverman

zen werd op het Semitische karakter van het woord, ja zelfs begrijp ik dat men de vrije hand gaf aan vertalers om naar gelang van de directe context naar een passende weergave te zoeken. Toch had men de variatie wel enigszins mogen beperken. Datzelfde kan trouwens ook gezegd worden van de vaak voorkomende constructie *kai idou*, die eveneens tot grote variatie in de NBV-tekst heeft geleid. Deze combinatie wordt soms in de vertaling genegeerd,²⁰ maar vaak even gevarieerd weergegeven als *idou*: ‘plotseling’, ‘opeens’,²¹ ‘en hier ziet u iemand’,²² ‘op dat moment’,²³ of – om niet meer te noemen – uitdrukkingen als ‘en dit moeten jullie weten’, ‘houdt dit voor ogen’, ‘en bedenk wel’, ‘maar u weet dat’.²⁴ Hetzelfde kan ook gezegd worden van de ‘vertalingen’ van de imperativus *ide*, een woord dat ook wisselend vertaald wordt, bijvoorbeeld ‘alstublieft’, ‘met eigen oren’, ‘kijk’ of ‘kijk eens’, ‘moet je zien’, ‘u hoort toch’, ‘kom zelf maar kijken’.²⁵ In meer dan één geval kan men wel enig begrip opbrengen voor de vrije wijze waarop men de gevoelswaarde van de partikels of verba weergaf, maar ik kan mij toch niet geheel aan de indruk onttrekken, dat er soms met een te grote vrijpostigheid gebruik is gemaakt van vooraf afgesproken vertaalregels. Maar misschien vergis ik mij, en was de hoge mate van vrijheid ook de bedoeling.

Hoever gaat de vrijheid van vertolken?

Hoewel ik natuurlijk wel weet dat ook eerdere vertalingen zich dergelijke ‘vrijheden’ veroorloofden, leek het mij toch goed om de aandacht te vragen voor de diversiteit waarmee in de NBV bepaalde Griekse woorden of uitdrukkingen vertaald zijn. Ik wil hiermee geen pleidooi houden voor een ‘concordante’ vertaling, die immers in andere opzichten niet voldoet. Maar ik zou mij wel kunnen voorstellen, dat de revisoren nog eens nagaan of in het geval van *ide*, *idou* en *kai idou* de vrijheid van vertalen iets kan of zelfs moet worden ingeperkt. Ik besef uiteraard dat deze discussie vaker gevoerd is. Ik moet denken aan de veel geprezen Engelse vertaling van de *Vulgata*, die de briljante auteur en priester Ronald A. Knox uitgaf.²⁶ Hoewel hij het *ecce* van de Latijnse tekst meermalen traditioneel weergeeft met ‘behold’, ‘see’, en ‘look’, bezigt hij daarnaast toch ook andere woorden om de gevoelswaarde uit te drukken: ‘here’, ‘now’, ‘at once’ of ‘suddenly’, om niet meer te noemen. Zijn vertaling werd door sommigen geprezen, maar ook bekritiseerd om de mate van vrijheid bij het vertalen. In die lof en kritiek ging het natuurlijk om de vertaling als geheel, en niet alleen om zijn weergave van woorden. In mijn opmerkingen gaat het uiteraard niet om een uitermate belangrijk probleem (het woordje ‘zie’), maar toch zou ik willen voorstellen om in sommige passages dat woordje weer een kans te geven. Ik kan dit wellicht illustreren met enkele voorbeelden. In Matteüs 24: 25-26 heeft men vertaald:

Let op, ik heb jullie dit van tevoren gezegd. Wanneer ze dus tegen jullie zeggen: ‘*Kom mee*, hij is in de woestijn,’ ga er dan niet heen, of als ze zeggen: ‘*Kijk*, hij is daarbinnen,’ geloof dat dan niet.

Er zal ongetwijfeld een slimme redenering achter zitten, waarom of waardoor hetzelfde woord (*idou*) op drie verschillende manieren vertaald wordt. Voorts, wanneer in Marcus 13:21 *ide hôde ho christos, ide ekei*, wordt vertaald met “‘Kijk, dit is de messias,” of: “Daar is hij”, dan wordt het woord ‘Kijk’ in de vertaling zonder noodzaak niet herhaald, terwijl men bovendien het contrast ‘hier ... daar’ verwaarloost, en doet alsof de tekst niet *hôde* heeft, maar *hode*, ‘deze’.²⁷ Soms wordt in twee parallelle passages *idou* onnodig verschillend vertaald (Matteüs 11:19: ‘Kijk toch eens’//Lucas 7:34 ‘Kijk, wat ...’). In Matteüs 20:30 (‘Er zaten daar twee blinden langs de weg ...’) zou ik liever ‘zie’ willen bewaren: de twee blinden kunnen uiteraard niet zien, maar de lezer wordt opgeroepen wel goed op te letten. In de NBV vervangt kennelijk ‘daar’ het *idou* van de tekst, maar ‘daar’ is hier eigenlijk overbodig, want de lezer weet al dat het om Jericho gaat en hoort bovendien dat ze langs de weg zitten. Zo ben ik al bladerend allerlei passages tegengekomen, waarin het semitisme best bewaard kan blijven.

In ieder geval ben ik allengs tot de conclusie gekomen dat wie het voornemen koestert om een concordantie bij deze nieuwe vertaling te maken – onder verwijzing naar de teksten in de grondtaal – zich een bijna onmogelijk karwei op de hals haalt.

Noten

- 1 Bij monde van de directeur van het NBG, drs. CeesJan Visser, zie <http://www.nbv.nl/nieuws/art/ reactie-eesjan-visser-directeur-nbg>.
- 2 Informatie uit de vertaalaantekeningen bij de NBV, zie www.NBV.nl/vertaalaantekeningen. Hier vindt men ook een bespreking van de uiteenlopende functies van *idou* en de manier waarop die in de NBV zijn weergegeven.
- 3 ‘Zie de mensch’ (zo de *Statenvertaling*, ook nog in Brouwer [1927]; ‘Ziet den mens’, Canisius 1960). Nog in de Friese bijbelvertaling houdt men bij alle vrijheid vast aan ‘zie’: ‘*Sjoch* dit is no de man’; Franse vertalingen hebben veelal ‘voici l’homme’, letterlijk ‘zie-hier de mens’.
- 4 J. H. Moulton - G. Milligan, *The Vocabulary of the Greek New Testament*, [herdruk van 1930] Grand Rapids 1976.
- 5 In de King James Bible, maar ook nog in The New English Bible (1961).
- 6 Vgl. ‘Daar staat de mensch’ van de *Leidsche Vertaling* (1912).
- 7 Zo de Willibrordvertaling (1992): ‘Hier is hij dan - de mens’; vgl. ‘Dit is nu de man!’ (Groot Nieuws voor u, 1972).

- 8 De vertaling van E. Straat (*De goede boodschap volgens Markus, Mattheüs, Lukas en Jan*, Baarn 1968, 246): ‘Daar heb je hem’, is kort en krachtig, maar maakt toch ook meer dan één duiding mogelijk.
- 9 *idou* (als *idou* imperatief van het mediale *eidomên*) wordt veelal als ‘tussenwerpsel’ aangeduid, dat echter ook als aanwijzend voornaamwoord kan worden gehanteerd.
- 10 Mat. 1:20, 23; 2:1, 13, 19; 9:18, 32; 12:46, 47, 49; 13:3; 17:5; 19:27; 21:5; 22:4; 23:38; 28:11; Marc. 3:22; 13:23; 14:41; Luc. 1:44, 48; 2:10, 48; 6:23; 13:7, 35; 17:21b; Joh. 4:35; 16:32.
- 11 Mat. 11:10, 24:25; Marc. 1:2; Luc. 7:27, 13:32, Luc. 22:10.
- 12 Resp. Mat. 12:2, 24:23, 26; Marc. 14:42; Luc. 17:21 (1x), 19:8, 22:38, en Mat. 11:19 (//Luc. 7:34 kijk wat).
- 13 Resp. Luc. 22:31, 23:29. en Luc. 2:34, 22:21.
- 14 Luc. 10:3, 4.
- 15 Mat. 24:26.
- 16 Mat. 11:8 // Luc. 7:25.
- 17 Resp. Marc. 4:3, Luc. 1:38. en Marc. 15:35.
- 18 Mat. 12:18; Luc. 19:20; Joh. 19:5 Mat. 25:6.
- 19 Bijvoorbeeld ‘maar’ (Mat. 10:28//Luc. 18:28), ‘nu’ (Mat. 20:18; Marc. 10:33; Luc. 18:31), ‘al’ (Luc. 13:16, 15:29?). ‘en dat terwijl’ (Mat. 26:45), ‘jullie zijn’ (Marc. 3:34), ‘kwam er op eens’ (Luc. 22:47), ‘dat is’ (Joh. 19:26, 27).
- 20 Mat. 3:16 (waar ‘en zie’ toch niet geheel misstaat), 3:17 (waarom niet ‘hoor’ zoals in Marc. 15:35), 4:11, 7:4, 8:2 (maar vreemd genoeg in de parallel Luc. 5:12: ‘plotseling’), 8:24, 29; 9:10; Luc. 1:20, 22, 5:18, 7:37, 10:25, 23:15, 24:13.
- 21 Mat. 8:24, 15:22, 17:3, 28:2; Luc. 5:12, 24:4, resp. Luc. 2:9, 9:30.
- 22 Mat. 12:41, 42.
- 23 Mat. 27:51, 28:2
- 24 Resp. Mat. 28:7, 28:11; Luc. 13:30. 23:14.
- 25 Resp. Mat. 25:20, 22, 25; Mat. 26:65; Marc. 11:21, 16:6; Marc. 2:24, 13:1; Joh. 7:26; Marc. 15:4; Joh. 1:46.
- 26 Ronald A. Knox, *The New Testament of Our Lord and Saviour Jesus Christ*, New York 1944.
- 27 Dat geldt ook voor de parallelle plaats (Mat. 24:23), terwijl men in de parallelle plaats Luc. 17:23 tweemaal ‘kijk’ vertaalt, maar in een vergelijkbare plaats (Luc. 17:21) wordt dan weer slechts eenmaal ‘kijk’ opgenomen.

Prof. dr. T. Baarda is emeritus hoogleraar Nieuwe Testament aan de Vrije Universiteit.

De ethische dimensie van bijbelvertalen

Krijn van der Jagt

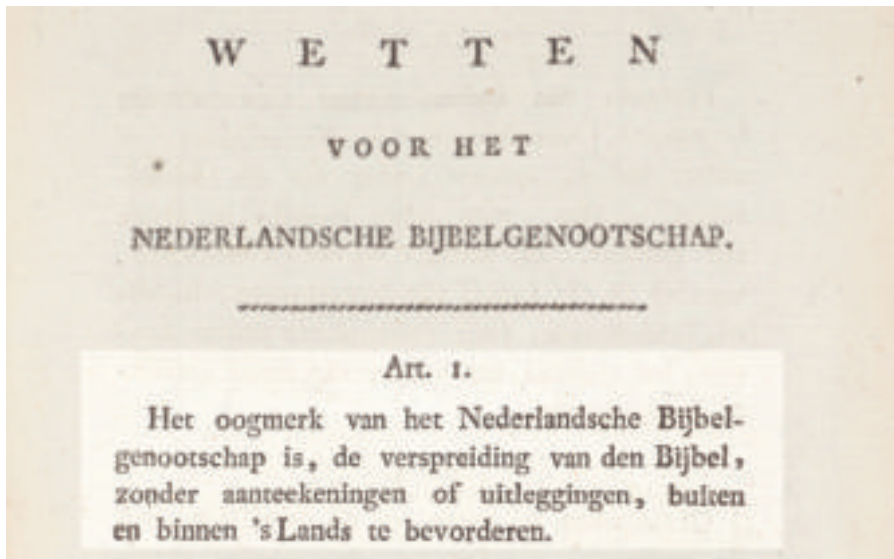
In de praktijk van bijbelvertalen zijn twee uiterste posities aan te wijzen. Volgens de ene positie is de Bijbel een boek uit de oudheid, ontstaan in een geheel andere culturele setting dan de onze. Het is de verantwoordelijkheid van de vertaler om duidelijk te maken dat de tekst niet één op één over te zetten is naar het heden. De vertaler moet er daarom voor zorgen dat de lezer kan begrijpen wat de tekst zegt, en hij moet de lezer houvast geven door verklarende aantekeningen bij de tekst te plaatsen. Volgens de andere positie is de Bijbel als Gods Woord boven de tijd verheven. De enige verantwoordelijkheid die de vertaler draagt, is dat hij die tekst zo letterlijk mogelijk doorgeeft aan de lezer, zonder eigen interpretatie en zonder commentaar.

Dit artikel voert een pleidooi voor de eerste positie en wil daarmee de ethische dimensie van bijbelvertalen explicieter op de agenda zetten. Omwille van de duidelijkheid zijn beide posities scherp tegenover elkaar gezet, hoewel er in de praktijk vele genuanceerde tussenopvattingen bestaan.

De ethiek van het vertalen en publiceren van bijbelse teksten

Het vertalen van bijbelse teksten is geen neutrale bezigheid. Een vertaler van de Bijbel kan zich niet meer beroepen op neutraliteit (zoals dat vroeger gebruikelijk was), en hij of zij kan zich niet verschuilen achter een bepaalde geloofsleer. Het vertalen van de Bijbel is een gevoelige zaak, die om een ethische verantwoording vraagt. Ook de bijbelgenootschappen bezinnen zich op de ethiek van het vertalen en verspreiden van de Bijbel. In onze tijd ontkomt immers niemand aan het stellen en beantwoorden van ethische vragen. Er is geen activiteit en geen zakelijk bedrijf dat waarde vrij is. Tal van producten die op de markt gebracht worden, en die bij goed gebruik nuttig zijn, maar bij verkeerd gebruik schade veroorzaken, moeten met een gebruiksaanwijzing aan het publiek gepresenteerd worden. Zelfs de banken, die het winst maken als ultieme norm beschouwden, worden nu gedwongen om na te denken over een ethiek van het bankieren.

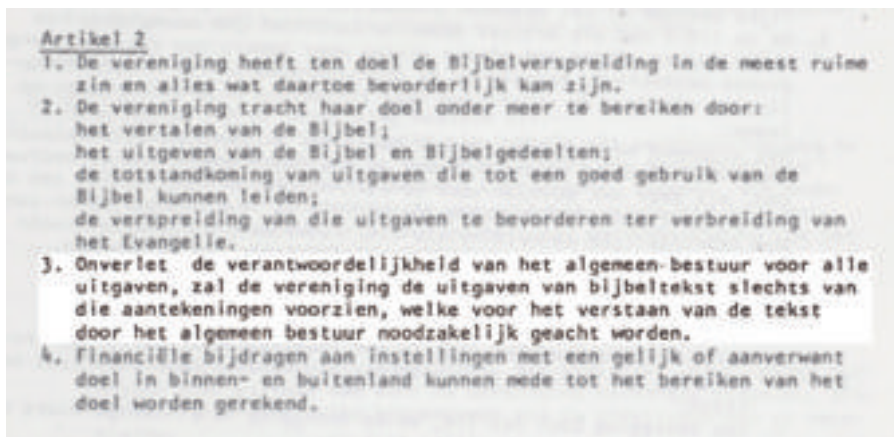
Bijbelgenootschappen en andere uitgevers van bijbelse teksten brengen een product op de markt dat mensen kan inspireren tot humaan gedrag, maar dezelfde teksten werden en worden ook gebruikt om kwade gebruiken te legitimeren. In het verleden is de Bijbel gebruikt om slavernij te rechtvaardigen,

▲ 'Wetten voor het Nederlands Bijbelgenootschap',

uit: *Handelingen [...] van het Nederlandsche Bijbelgenootschap*, Amsterdam 1817.

Foto: NBG/Sandra Haverman

▲ Statuten Nederlands Bijbelgenootschap 1979.

Foto: NBG/Sandra Haverman

en tot op de dag van vandaag wordt de Bijbel misbruikt om allerlei vormen van discriminatie te legitimeren. We komen meer en meer tot de conclusie dat ook bijbelse teksten van een bepaalde gebruiksaanwijzing vergezeld moeten worden. Het oude principe van het Britse Bijbelgenootschap, en via de Wereldbond van Bijbelgenootschappen door alle Bijbelgenootschappen overgenomen, om uitsluitend bijbels uit te geven *without note and comment*, is niet meer te handhaven en is dan ook verlaten.

Bijbelvertalers kunnen zich niet buiten schot houden en zich slechts als doorgeefluik van oude teksten beschouwen, maar behoren zich af te vragen hoe de lezer bepaalde teksten zal opvatten. En wanneer blijkt dat bepaalde groepen bijbelse teksten misbruiken om onethisch gedrag te rechtvaardigen, kunnen de vertalers en de uitgevers hun handen niet wassen in onschuld. Vertalers en uitgevers zijn medeverantwoordelijk voor het product dat ze op de markt brengen. De vraag wat een ethisch verantwoorde vertaling is, is dan ook cruciaal.

Een antwoord vanuit de vertaalwetenschap en de bijbelwetenschap

Binnen de vertaalwetenschap is er in het laatste deel van de twintigste eeuw een verschuiving opgetreden in de perceptie van het vertaalproces. Men kan deze verschuiving aanduiden met de woorden: van de brontekst naar de lezer. De actieve rol van de lezer in het begrijpend lezen van teksten is meer en meer belicht. De actieve rol van de lezer, vaak de respons van de lezer genoemd, is een factor van belang. Een lezer komt immers niet als een onbeschreven blad naar een tekst toe, maar brengt zijn eigen denkwereld mee. Hij construeert zijn begrip van de tekst al lezend, gebruikmakend van wat reeds in zijn hoofd zit. Hij integreert vervolgens de boodschap die hij uit de tekst haalt in zijn algemene wereldbeeld. Dit begrip van lezen als een cognitief complex gebeuren, heeft tot een nieuwe kijk op vertalen geleid. De vertaler is immers allereerst een lezer van een tekst. Hij leest een tekst, interpreteert die, en verwoordt wat hij begrepen heeft in een nieuwe taal en adresseert die aan een nieuwe doelgroep. De Franse filosoof Derrida zegt dat vertalen niet méér van het zelfde is, maar iets nieuws is. Vertalen is iets nieuws scheppen vanuit een bepaalde tekst en niet slechts iets bestaands herhalen in andere woorden.¹

Derrida's definitie van vertalen is uiteraard eenzijdig. Vertalen is ook een reproductie van hetzelfde, maar het is tegelijk iets nieuws creëren. Vertalen is niet slechts het sec doorgeven van een tekst, maar vertalen is communiceren. Een vertaler communiceert met zijn lezers (doelgroep) door middel van een vertaalde tekst.

Een vertaler van de Bijbel vertaalt teksten van meer dan tweeduizend jaar oud. Deze teksten weerspiegelen een wereld- en mensbeeld dat ver afstaat van de denkwereld van de moderne mens. Een aantal bijbelse teksten verwoordt

ethische posities die door mensen uit de eenentwintigste eeuw als onjuist en onmenselijk worden gezien. Het vertalen van bijbelse teksten is dus communiceren met een hedendaags publiek door middel van antieke teksten.

Welke verantwoordelijkheid heeft de vertaler daarbij? Hij is uiteraard niet aansprakelijk voor de inhoud van de tekst die hij vertaalt. De auteur van de oorspronkelijke tekst was verantwoordelijk voor de inhoud. De vertaler is ook niet direct verantwoordelijk voor wat de lezer doet met de vertaalde tekst. De lezer interpreteert een vertaalde tekst op zijn wijze, binnen zijn cognitief kader, hij construeert betekenis op grond van zijn lezing van de tekst en dat valt onder zijn eigen specifieke verantwoordelijkheid. De vertaler is echter wel verantwoordelijk voor het vertalen: binnen het hele communicatieproces waarin de tekst die hij vertaalt een cruciale rol speelt, is de vertaler voor zijn aandeel verantwoordelijk. Deze verantwoordelijkheid vraagt erom dat vertalingen voldoen aan bepaalde ethische normen. Zo pleit de vertaalwetenschapper Chesterman ervoor vertalingen aan relevante ethische normen te toetsen.² Hij ziet de communicatienorm hier als een cruciale norm. Volgens Chesterman behoort een vertaler een optimale communicatie te bevorderen tussen de oorspronkelijke auteur en de lezer van zijn vertaling. Het sleutelwoord daarbij is het woord 'begrip'.

De vertaler moet zo vertalen dat er begrip van en voor de boodschap van de tekst ontstaat bij de lezer. De vertaler heeft volgens Chesterman de taak van bemiddelaar, hij moet bemiddelen tussen culturen en talen. De vertaler van bijbelse teksten wordt uitgedaagd om een grote afstand te overbruggen. Hij moet ervoor waken dat zijn lezer de oorspronkelijke auteur niet misverstaat, maar verstaat in de context van diens tijd en cultuur.

Vanuit de ethiek van het vertalen zou ik dan ook willen pleiten voor vertalingen die gesteld zijn in klare en duidelijke taal, en voorzien zijn van verklarende noten en waar nodig ook van andere teksten met noodzakelijke informatie, voor het goede verstaan van de oude tekst.

Het zijn niet alleen inzichten in de vertaalwetenschap die hebben geleid tot een hernieuwde belangstelling voor een ethische bezinning op het vertalen. Ook de wetenschappelijke bestudering van de Bijbel heeft de noodzaak van een ethiek van het bijbelvertalen blootgelegd.

De wetenschappelijke benadering van de bijbelse teksten richt zich op de historische en literaire context waarin de teksten ontstaan zijn. In onze tijd is het algemeen aanvaard dat men bijbelse teksten moet lezen in de context van de cultuur van het Oude Nabije Oosten en de Grieks-Romeinse tijd, en dat men de betekenis van een tekst alleen kan begrijpen vanuit en in de historische context. De historisch-kritische onderzoeksmethode is vandaag de dag in brede kring aanvaard. Dit alles heeft zijn weerslag op de ethiek van het bijbelvertalen.³

Een tegengeluid

Tegenover de benadering vanuit de vertaal- en bijbelwetenschap, staat de benadering die de historisch-kritische opvattingen over de Bijbel radicaal afwijst. In deze benadering wordt vastgehouden aan het standpunt dat de Bijbel letterlijk en van begin tot einde het Woord van God is, dat wil zeggen dat de teksten woorden zijn die door God zelf gesproken zijn en via mensen zijn doorgegeven. Deze bijbelopvatting gaat ervan uit dat de Bijbel niet het product van de menselijke geest is, maar een bovennatuurlijk boek door God zelf geschreven. De menselijke auteurs van de bijbelse geschriften worden gezien als instrumenten van de goddelijke Geest, die niet hun eigen, tijdgebonden opvattingen hebben verwoord maar tijdloze goddelijke waarheid.

Vanuit dit perspectief heeft de vertaler weinig of geen verantwoordelijkheid voor het communicatieproces. Hij is een doorgeefluik van de goddelijke tekst en heeft geen verantwoordelijkheid voor het vertalen: hij moet zo letterlijk mogelijk vertalen, en er vooral voor waken zijn eigen interpretatie te laten meeklinken in de vertaalde tekst. Deze opvatting leidt tot een positie die lijnrecht staat tegenover de hierboven beschreven positie van ethisch vertalen. Ik noem dit de biblicistische benadering.

In dit perspectief kan ieder bijbelvers als een onafhankelijk voertuig van een goddelijke boodschap worden geïnterpreteerd, en onafhankelijk van de context worden uitgelegd. De gouden regel van de biblicistische exegese is dan ook het vergelijken van analoge verzen, zonder de context van ieder vers daarin te betrekken. Volgens deze bijbelopvatting vormen de teksten van de gehele bijbel één cryptische tekst ofwel één gecodeerde tekst.

In het perspectief van het biblicisme moet de vertaler op zijn tellen passen: hij moet ervoor oppassen de code van de tekst – de goddelijke boodschap in de tekst gelegd – niet te doorbreken door eigen formulering of interpretatie. Hij moet de tekst letterlijk doorgeven.⁴

De biblicistische manier van bijbellezen (en -vertalen) kan uitnodigen tot een fundamentalistische toepassing van de Bijbel. Malise Ruthven heeft in zijn boek over het religieus fundamentalisme een aantal kenmerken van fundamentalistisch lezen van heilige Schriften opgesomd.⁵ In de eerste plaats menen religieus fundamentalisten dat hun theologie en ideologie direct afgeleid is van een tijdloos heilig Geschrift, en dat dit Geschrift geen deel uitmaakt van de menselijke cultuur maar een kopie is van een hemels Geschrift. In de kringen van christelijke fundamentalisten gelooft men dat de Bijbel van begin tot einde het geopenbaarde woord van God is, en geen enkel vorm van onduidelijkheid, ambiguïteit of feitelijke onjuistheid bevat. En daarbij gelooft men dat alles wat op aarde te gebeuren staat reeds in de heilige Schrift voorspeld is.

Christelijke fundamentalisten zien volgens Ruthven de Bijbel niet als literatuur waarin menselijke verbeelding en beleving uitgedrukt is. Het menselijke en culturele element wordt systematisch ontkend, en de rijkdom en variatie aan opinies, gezichtspunten, emoties en gedachten worden niet belicht. Het literaire karakter van de bijbelse teksten krijgt geen aandacht.

Een fundamentalistisch lezing van de Bijbel ziet bovendien geen culturele evolutie in het geheel van de Bijbel. Het maakt geen onderscheid tussen het meer primitieve en het meer ontwikkelde gedachtegoed van de Bijbel. In het oudere deel van het Oude Testament vinden we barbaarse en primitieve ethische posities, die in de jongere teksten van het Oude Testament en in het Nieuwe Testament bekritiseerd worden. Voor de fundamentalist is echter de gehele Bijbel letterlijk Woord van God, en is het maken van onderscheid tussen bijbelse teksten verwerpelijk.

Ten slotte ijveren christelijke en joodse fundamentalisten voor letterlijke vertalingen van de heilige Schrift. Ze wijzen verklarende noten en commentaren af die de lezer helpen de tekst in zijn historische context te begrijpen.

Het vertalen van heilige teksten

Ik heb de twee bovenstaande benaderingen als twee uiterste posities beschreven. Mijn doel is om duidelijk te maken dat de huidige wetenschappelijke inzichten en het moderne mens- en wereldbeeld van ons vragen dat we kiezen voor een verantwoorde benadering, waarbij de ethische dimensie een rol speelt. Het vertalen van heilige teksten is een delicate aangelegenheid. Iedere vertaler moet de vraag stellen of de tekst die hij of zij vertaalt een gevaar voor misverstand en misbruik in zich draagt. De oorspronkelijke auteur wilde met zijn tekst een bepaalde groep mensen bereiken. De tekst diende als een instrument waarmee hij of zij iets wilde bereiken: mensen op andere gedachten brengen of inspireren om bepaalde dingen te doen of juist niet te doen. De tekst van de oorspronkelijke auteur en de vertaalde tekst van de vertaler zijn gelijksoortig, maar de doelgroepen zijn verschillend. In het geval van een vertaling van een bijbelse tekst gaat het om een tekst die oorspronkelijk bestemd was voor een doelgroep die meer dan tweeduizend jaar geleden leefde. De tekst was dus afgestemd op de denkwereld van die doelgroep. Een vertaler van een oude tekst moet de tekst afstemmen op zijn lezers, hij moet dus een brug slaan tussen de gedachtewereld van toen en het mens- en wereldbeeld van nu. Dit houdt niet in dat een vertaler een tekst herschrijven kan. Het is en blijft zijn taak dat wat de oorspronkelijk auteur wilde communiceren met zijn doelgroep, door te geven aan de nieuwe doelgroep waarvoor de vertaling bedoeld is. De vertaler gebruikt een gelijksoortige tekst om met zijn doelgroep te communiceren, maar heeft niet altijd gelijksoortige doelstellingen.

Een goed voorbeeld van een geval waarin de vertaler niet dezelfde doelstelling heeft als de oorspronkelijke auteur, vinden we in Psalm 137:9 (NBV):

Gelukkig hij die jouw kinderen grijpt
en op de rotsen verplettert.

De tekst refereert aan de Edomieten, aartsvijanden van Israël, die zich vrolijk gemaakt hadden om het ongeluk van Israël toen de Babyloniërs de stad Jeruzalem verwoestten in 586 v.Chr. De dichter suggereert dat God de Edomieten zal straffen. Hij prijst degene die eens de kinderen van de vijand tegen de rotsen zal verpletteren gelukkig. Een moderne vertaler van deze tekst heeft niet dezelfde doelstellingen als de oorspronkelijke auteur. Hij wil geen vijandsbeeld oproepen, maar slechts doorgeven dat er eeuwen geleden extreme wraakgevoelens waren onder het Joodse volk tegenover het buurvolk Edom. Een moderne vertaler voelt zich ook bezwaard vanwege de barbaarse uiting, en voelt zich genoodzaakt afstand te nemen van de tekst in een commentaar in een voetnoot.

Er staan meer teksten in de Bijbel die, wanneer ze letterlijk worden opgevat, tot grote problemen kunnen leiden. Als voorbeeld noem ik de teksten over godslastering. In het Oude Testament vinden we deze teksten in Leviticus 24:15-16, 1 Koningen 21:13 en op andere plaatsen. Deze teksten stellen dat er maar één straf is voor godslastering en dat is de doodstraf.

In alle moderne maatschappijen wordt godslastering niet bestraft of alleen symbolisch met een kleine boete. In Nederland heerst het gevoel dat het wetsartikel dat godslastering strafbaar stelt, uit het wetboek geschrapt kan worden. Het geloof dat de eer van God belangrijker is dan een mensenleven, wordt als achterhaald gezien.

De vertaler die werkt in een samenleving waarin de fundamentalistische toepassing van deze teksten op de loer ligt, kan weten dat men in fundamentalistische kring de wetten letterlijk wil toepassen. Er zijn immers fundamentalisten die geloven dat het echt waar is dat God er op staat dat mensen die een godslastering uitspreken, gedood worden. De vertaler die misbruik van deze tekst wil voorkomen, zal een voetnoot moeten toevoegen waarin hij de normverschuiving die opgetreden is in onze samenleving, toelicht en waarin hij begrip vraagt voor de wetten en gebruiken van oude volken en voor ethische posities die in de gedateerde bijbelse tekst worden ingenomen.

Conclusie

Moderne bijbelvertalingen hebben uitleg en commentaar nodig zodat de lezer de oude teksten in de historische context waarin ze ontstaan zijn, kan plaatsen.

Vertalers behoren de oude teksten dan ook weer te geven in heldere, begrijpelijke, hedendaagse taal, en dat houdt mijns inziens in dat het letterlijk vertalen voor veel doelgroepen niet mogelijk is binnen de doelstellingen en verantwoordelijkheden van een ethisch omgaan met oude teksten.

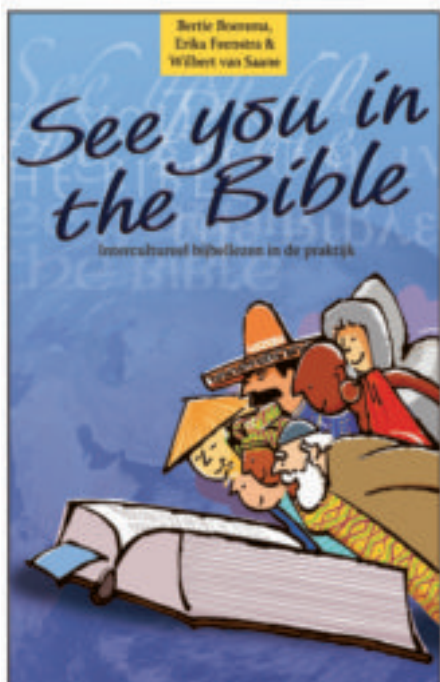
Antieke teksten zoals we die vinden in de Bijbel verschillen van moderne teksten op een groot aantal punten. Antieke teksten zijn niet logisch en vaak niet chronologisch opgebouwd, ze bevatten veel ambiguïteit, zijn rijk aan metaforen en allusies en missen vaak precisie. Wanneer men deze teksten letterlijk vertaalt, blijven ze ontoegankelijk voor een moderne lezer. Een letterlijk vertaling van de Bijbel opent bovendien de deur voor tendentieuze interpretaties, en is om die reden niet aan te bevelen.

Noten

- 1 Jacques Derrida, 'Des Tours de Babel' in: *Difference in Translation* (ed. Joseph F. Graham), London 1985, 165-249.
- 2 Andrew Chesterman, *Memes of Translation*, Amsterdam 1997, 68-70.
- 3 Zie Anthony Pym, 'Introduction: The Return to Ethics in Translation Studies', in: *The Translator. Special Issue. The Return to the Ethics* 2001, Vol.7. No.2, 129-138.
- 4 Zie mijn artikel: 'Ethical Concerns and Worldview Perspectives in Bible Translation: An Inquiry into the Ethics of Bible Translation' in: *The Bible Translator* 2010. Vol. 61. No 3, 101-122.
- 5 Malise Ruthven, *Fundamentalism: The search for Meaning*, Oxford 2004.

Dr. K. van der Jagt was voor zijn pensionering als vertaalconsulent verbonden aan de United Bible Societies.

Nieuwe uitgaven najaar 2011

▲ Omslag *See you in the Bible*.

▲ Omslag *Wijze woorden van Jezus*

***See you in the Bible*. Intercultureel Bijbel lezen in de praktijk.**

Bertie Boersma, Erika Feenstra en Wilbert van Saane

Dit handboek laat zien wat de waarde is van intercultureel bijbel lezen. De Nederlandse Zendingsraad liet verschillende kerkelijke en culturele groepen samen uit de Bijbel lezen. De leeservaringen uit het bijbel leesproject *See you in the Bible* zijn in dit boek verwerkt tot tips en werkvormen om (zelf) intercultureel de Bijbel te gaan lezen.

Verschijnt in november 2011

ISBN 978 90 2392 0328

Prijs: ca. € 14,90

***Wijze woorden van Jezus*.**

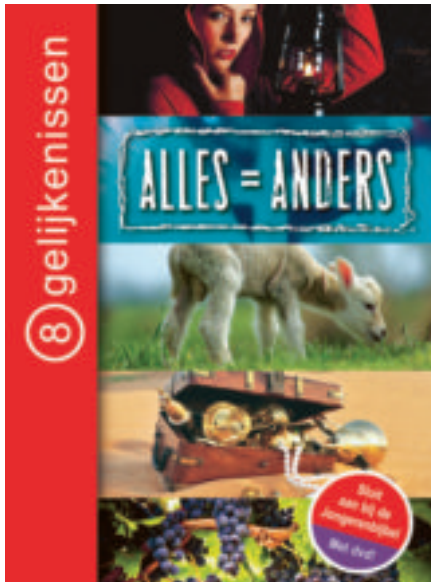
Met tekeningen van Kees de Kort.

In dit geschenboekje staan 25 houtskooltekeningen van de bekende illustrator Kees de Kort. Speciaal voor deze uitgave heeft hij nieuw werk gemaakt. Bij de tekeningen is een gelijkenis uit de NBV opgenomen: de wijze woorden van Jezus. Dit boekje wordt uitgegeven in het kader van de Bijbelcampagne 2011.

Verschijnt in oktober 2011

ISBN 978 90 8912 044 1

Prijs: ca. € 7,50

▲ Omslag *Alles = Anders*.

Alles = Anders. 8 gelijkenissen.

Stefan van Dijk

Dit boek brengt acht gelijkenissen uit de Bijbel op een praktische, eigentijdse manier onder de aandacht bij jongeren. Het biedt veel ruimte voor creativiteit en sluit aan bij de *Jongerenbijbel*. Elk hoofdstuk bevat achtergrondinformatie, werkvormen en een filmpje, die gebruikt kunnen worden voor een jongerenavond of -dienst. De uitgave is bedoeld voor kerkelijke jongerenwerkers en predikanten.

Verschijnt in augustus 2011

ISBN 978 90 8912 045 8

Prijs: ca. € 14,95

▲ Omslag *De vijf Joodse feestrollen*

De vijf Joodse feestrollen.

Toegelicht door Carel ter Linden en rabbi Menno ten Brink.

De 'feestrollen' spelen een belangrijke rol in de joodse religie. Het Hooglied hoort bij Pesach (Pasen), Ruth bij Sjavoeot (Wekenfeest) en Ester bij Poerim (Lotenfeest). Klaagliederen hoort bij de herdenking van de verwoesting van de tempel en Prediker bij Soekot (Loofhuttenfeest).

De feestrollen worden op drie cd's voorgelezen door bekende auteurs zoals Tamar van den Dop, Lineke Rijxman en Jeroen Willems.

Verschijnt in oktober 2011

ISBN 978 94 9122 4102

Prijs: ca. € 24,95

Voor informatie over nieuwe uitgaven, kijk op www.bijbelgenootschap.nl. Alle uitgaven zijn verkrijgbaar in de boekhandel of via onze site.